

Reisü'l-Ulema Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin Huzur Dersi Takririnde Sultan II. Abdülhamid'e Eğitim ve İdareye Dair Yaptığı Tavsiyeler

Reisü'l-Ulema Tikveshli Yusuf Ziyaeddin Efendi's Recommendations about Education and Administration to II. Abdülhamid in the Course

Kasım Hızlı

Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

Özet

Osmanlı Devleti'nin son iki asrında yapılan Huzur-ı Hümayun Dersleri, devrin en önemli âlimleri ile sultanların buluştuğu meclistir. Bu meclislerde zaman zaman sultanlara tavsiyede bulunan açık sözlü âlimler olmuştur. Bunlardan birisi Reisü'l-Ulema Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi'dir. Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi, bir ders takririnde Sultan II. Abdülhamid'e eğitim ve idare ile ilgili bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Bu tavsiyelerini kaleme aldığı metin, dönemin giderek sekülerleşen Osmanlı aydın tipinin savunduğu değerlerden çok farklı bir alana dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda yirminci asırdan itibaren çok tartışılan dinin devlet içerisindeki yerine, toplumsal hayatta dinî kuralların hakimiyetine ve eğitimde din derslerinin oranına dair geleneksel tavsiyeler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi, Sultan II. Abdülhamid, Sultana Tavsiye, Huzur Dersi

Abstract

Lessons of Huzur-ı Humaayun, which was practiced in the last two centuries during the Ottoman period, is one of the most important scholars of the time and a council meeting the sultan. Outspoken scholars occasionally advised the sultans in these councils. One of these scholars was Reisü'l-Ulema Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi. Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi gave some advice to Sultan Abdulhamid about education and administration at a lesson. The text in which he writes his recommendations, draws attention to a very different area than the values of the secularized Ottoman intellectual. He offers recommendations about the place of religion in the state, dominance of religious rules in social life and the proportion of religious lessons in education, which are a very controversial issues from the beginning of the twentieth century.

Key Words: Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi, Sultan II. Abdülhamid, Advice to The Sultan, Lesson in Front of the Sultan

Giriş

Yöneticiler genellikle çevrelerini birtakım hilekâr, menfaat düşkünü adamların kapladığını, işlerin ledünniyâtından haberdar edilmediklerini ifade ederek aldatıldıklarından dem vururlar. “*Saraylara doğru söz girmez. Çünkü birtakım hulûskârlar doğru söylemezler. Padişahların, imparatorların, kralların etrafını alırlar. Hulûskârlık ederler. Bu böyledir.*”¹ Sultan II. Abdühamid’in dediği gibi, padişahlar ya da genel mânâda yöneticiler sürekli ülkede işler yolunda gidiyor diye kandırılır mı acaba? Esasında kandırılma ihtimalleri vardır ve bu da pek doğaldır. Fakat politik beceri, bu huluskârlar ve çıkar odaklarıyla mücadele edebilmeyi gerektirir. Tabi burada yöneticilerin gazabından korkmadan yeri geldiğinde gerekli ikaz ve tavsiyeleri yapabilen karakter sahibi insanlara ihtiyaç vardır.

İslam Tarihi’nde ilim adamları ile yöneticiler arasındaki münasebetler, âlimler ve idarecilerin karakterlerine göre çeşitlilik gösterir. Münasebetler çeşitlilik gösterse de değer yargıları ekseriya değişmez. Emirlere ve sultanlara yaranmak isteyen âlimler zemmedilir, idareciler karşısında ilim ve vakarlarını muhafaza ederek gerekli uyarıları yapan âlim ve hakîmlerse methedilir. Bu değer yargısı, büyük ölçüde hadis-i şeriflere dayanmaktadır:

“*Bu millet, âlimleri emirlerine meyletmedikçe, iyileri sapıklara uymadıkça, hayırlıları kötülerıyla mücadeleyi bırakmadıkça, Allah’ın himaye ve gözetiminde hayra devam eder. Aksi takdirde Allah onlardan himayesini çeker ve onların zalimlerini üzerlerine musallat eder. Zalimler de onlara çok kötü işkenceler yapar. Aynı zamanda Yüce Allah onlara fakirlik, ihtiyaç ve kalplerine korku vermek suretiyle terbiye eder.*”² hadis-i şerifinde olduğu gibi.

Hasan-ı Basrî’nin (rh.) Emevi valisi Haccac karşısındaki tavrı ve Ömer bin Abdülaziz’e (r.a.) yaptığı tavsiyeler; İbni Semmâk, Fudayl bin Iyaz ve Behlül Dâna’nın Abbasi halifesi Harun Reşid karşısındaki tavırları İslam Tarihi’nde ulemâ ve sulahânın idareciler karşısında vakarlarını muhafaza ederek onları doğru yola çağırdıkları misallerle doludur.³ Osmanlı’nın son dönemlerinde ulemanın çeşitli konulardaki fikirlerini doğrudan padişaha beyan etme fırsatı bulduğu platformlardan biri *Huzur-ı Hümayun Dersleri* idi.

Ramazan ayında padişah huzurunda devrin en önemli âlimlerinin Kur’ân-ı Kerîm’den bir veya birkaç âyeti tefsir ettikleri toplantıya, Huzur Dersi adı verilmiştir. 169 yıl resmî olarak devam eden huzur-ı hümayûn tefsir dersleri, Beydâvî’nin (ö.1286) *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl* adlı tefsiri esas alınarak yapılmıştır. Ders heyeti

¹ Âtîf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid’in Sürgün Günleri, Hususi Doktoru Âtîf Hüseyin Bey’in Notları 1909-1918*, (Haz. Metin Hülâgu), Timaş yay., İstanbul 2013, s.402.

² Doç. Dr. Şevki Saka, “Âlimlerin Emirlere (İdarecilere) Nasihati”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVIII, Ankara 1998, s.249.

³ Doç. Dr. Şevki Saka, “Âlimlerin Emirlere (İdarecilere) Nasihati”, s.249-268.; Ebü’n-Necib Şeyzerî, *Nehcü’s-Süluk fi Siyaseti’l-Müluk*, (Çev. Nahifî Mehmed Emin Efendi), (Haz. Ensar Köse), Büyüyenay Yay., İstanbul 2013.; İmam Gazali, *Nasihati’l-Müluk*, (Çev. Osman Şekerci), Büyüyenay yay. İstanbul 2016.; Nizamülmülk, *Siyasetname*, (Çev. Nurettin Bayrutlugil), Dergah Yay. İstanbul 2017.; Şeyh Sadi Şirazî, *Nasihati’l-Müluk*, (Çev. Turgay Şafak), Büyüyenay Yay. İstanbul 2016.

padişah, mukarrir, mukarrire soru soran muhataplar ve dinleyicilerden oluşmaktadır. Mukarrir, âyetlerin tefsirini yapmakla görevli âlim, muhatap ise mukarrire yapılan tefsirle ilgili soru soran âlimdir. Mukarrirler, ekseriya hem ilim hem de rütbece muhataplardan üstün derecede olurlardı.⁴

Dersin resmî olarak başladığı 1758 yılında, bir mukarrir beş muhatapla yapılan derslerde, muhatap sayılarının on altıya kadar çıktığı olmuştur. Sultan II. Abdülhamit devrinin ortalarına kadar ilim dili Arapça ile icra edilen bu derslerin 1898 yılı Ramazan'ından itibaren, derslerden daha çok kimsenin faydalanması için Türkçe yazılmasının hususunda irade sadır olmuştur.⁵ Mukarrirlerden bazıları ders takrirlerini bastırmıştır, bazı takrirler ise kütüphane ve arşivlerde muhafaza edilmektedir. Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi, Gümülcineli Ahmed Asım Efendi, Debreli Vildan Faik Efendi gibi mukarrirler ve Eğinli Muhammed Hulusi Efendi gibi muhataplar Huzur Derslerinden bir kısmını muntazam defterler halinde tespit etmişlerdir.⁶

Huzur-ı Hümayun Dersleri, tefsir ağırlıklı meselelerin konuşulup tartışıldığı bir toplantı olmanın yanında, devrin en önemli âlimleri ile sultanın bir araya geldiği bir meclis özelliği taşıyordu. Padişahların derste aktiflikleri, soru-cevaplara müdahaleleri dersleri renkli hale getirirdi. Sultan II. Abdülhamid, muhatapların mukarrire yönelttiği soruya mukarrir cevap veremezse veya verilen cevap tatmin edici olmazsa kendisi cevap verir. Bundan da anlaşılıyor ki bu dersler formalite yerine gelsin, âdet yerini bulsun kabîlinden yapılmıyordu.⁷

Huzur derslerine katılan ulema yeri geldikçe devletin idaresine dair gördükleri aksaklıkları usulü dairesinde padişah ile mütalaa eder ve bu mütalaaşını takirinde belirtirdi. Son dönem Osmanlı uleması arasında idarecilere tavsiyelerde bulunanlardan biri, dönemin en saygın ilim adamları arasında gösterilen Reisü'l-Ulema Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi'dir.⁸

Özellikle usûl-i fıkhıdaki ihtisası ile bilinen Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi, Ribalzâde el-Hâc Hüseyin Efendi'nin oğlu olup Selanik Vilayeti'nin Tikveş kazasında 1830 yılında dünyaya gelmiştir. Ecdadı aslen Adana'nın İçel sancağından olup hicret ederek Tikveş'e iskân olunmuştur.

⁴ Ebu'l-Ûlâ Mardin, *Huzur Dersleri*, I, s.14.; Tayyazâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi (Tarih-i Enderun)*, (Haz. Mehmet Arslan), I, Kitabevi Yay., İstanbul 2010, s.314; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, Milli Eğitim Bakanlığı 1993, s.860; Aydın Temizer, "Osmanlı'da Huzur Dersi Örnekleri Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri I", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.XV, s.28, 2013/2, s.66-70.

⁵ Ebu'l-Ûlâ Mardin, *Huzur Dersleri*, I, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul 1951, s. 80.

⁶ Ebu'l-Ûlâ Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul 1966, s. 643.

⁷ Âtîf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s.216.

⁸ Reisü'l-ulemalık tarikçe bir memuriyet-i resmîye olmayıp şeyhü'l-vüzera tabiri gibi sudûrun en kıdemlisine ait bir sıfat-ı mümtazedir. Yalnız arpalıkça bin kuruş farkı vardır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.PRK.MŞ, 4/8; Reisü'l-ulema tabiri, ulemanın en eskisi yerinde kullanılan bir tabirdir. Reisü'l-ulemalık için ihtiyarlık değil, meslekte kıdem esastır. Bu unvan bir pâyeden ibaret olup ayrıca maaş ve aidat gibi bir şey yoktu. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, s.27.; Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin Fatih Haziresi'ne defni ile ilgili iradede, reisü'l-ulema sıfatı kullanılmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ.DUİT, 17/77. (Bundan sonra Başbakanlık Osmanlı Arşivi yerine, kısaca (BOA) kullanılacaktır.)

İlk tahsilini memleketinde yaptıktan sonra 1853 yılında İstanbul'a gelerek⁹ Serezli Hâfız Seyyid Efendi'nin derslerine devam etti. Daha sonra meşhur Giritli Ali Fikri Efendi'nin derslerine devam ederek icazet aldı. Ayrıca hocasının üstadı Şeyh Muhammed Ali et-Temimî (ölümü 1871) -ki meşhur müfessir Alusî'nin talebesidir- merhumdan iki sene kadar *Mutavvel* okudu. Diğer taraftan zamanın üstad-ı küllü, reisü'l-kurra büyük âlim Muhammed Gâlib Efendi'nin dersine devam ederek *Telvih* ve *Mutavvel* okudu. Ayrıca ulemadan Yakovalı Ali Efendi'den icazet aldı.

27 Şubat 1860'da uhdesine İbtida-i Hâric İstanbul müderrisliği tevcih olunarak Fatih Camii'nde derse çıktı. *Celâl* ve *Mir'ât* okutarak 1910 yılına kadar iki kez icazet verdi. Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin icazet verdiği talebeler arasında Hâlis Efendi, Serezli Hacı Mustafa Nuri Efendi, Taşköprülü Abdullah Rüşdî Efendi, meşhur vaizlerden Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, Manisalı Hoca Emin Efendi, doktor ve feylesof Ödemişli Mustafa Fehmi Efendi gibi birçok büyük âlim vardır ve hepsi Tikveşli'nin önünde diz kırıp ilim öğrenmiştir.

1909 yılına kadar Harbiye Nezareti'nde *Şifa-i Şerif* kârîliği yaptı. Reîsü'l-ulemâ ünvanını alan Tikveşli, Huzur Dersleri'ne 1866-1873 yıllar arasında muhatab, 1874-Eylül 1908 yılları arasında da mukarrir olarak katıldı. Uhdesindeki müderrislik rütbesi 1871 yılında Hâmise-i Süleymaniye'ye, 1876'da ise Süleymaniye'ye terfi olunmuş, 1900'de ise Rumeli Kazaskerliği tevcih olunmuştur.¹⁰ Birinci rütbeden Nişan-ı Osmanî'ye sahiptir.¹¹

Yusuf Ziyaeddin Efendi, zaman zaman kritik görevler üstlenmekten geri durmamıştır. Rumeli vilayetindeki uygulamalara karşı çıkanların meydana getirdikleri karışıklıkları önlemek için 31 Mart 1903'te gönderilen heyet-i nâsihanın reisliğini deruhde etmesi ve bölgeye giderek vazifesini icra etmesi bu cümledendir.¹²

Yusuf Ziyaeddin Efendi aynı zamanda ilk Osmanlı Meclis-i Mebusân'ına İstanbul mebusu olarak girmiştir. 80 Müslüman ve 50 gayrimüslim milletvekilinden oluşan ilk Osmanlı Parlamentosu 19 Mart 1877 tarihinde padişahın huzurunda ilk oturumunu yaptığında payitahtı temsil eden 10 mebusdan biri Yusuf Ziyaeddin Efendi idi.¹³

Reisü'l-Ulemâ Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi, 12 Kasım 1920'de İstanbul'da vefat etti.¹⁴ Fatih Cami-i şerifi haziresine defnedildi.¹⁵ Ölümü özellikle medrese çevrelerinde derin üzüntüye sebep olan Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi hakkında Üsküplü Hocaâde

⁹ BOA, Y.PRK.AZJ, 36/57

¹⁰ BOA, Y.PRK.BŞK, 61/27

¹¹ Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, IV-V, İstanbul 1981, s.533.; Ahmed Nezih Galitekin, Hâlis Efendi, *Müteferrika*, VII, Güz 1995, s.4.

¹² BOA, Y.PRK.BŞK, 69/15

¹³ Süleyman Kâni (İrtem), "İlk Mebusân ve Âyân Meclisleri, Mithat Paşa'nın Sadarettin Azli", *Akşam*, 29 Mart 1934.

¹⁴ *Mahfel Mecmuası*, sayı 6, Rebiulahir 1339/Aralık 1920, s.105.

¹⁵ BOA, İ.DUİT, 17/77

Said, Tikveşli'nin hem faaliyetlerinden hem de karakterinden bahseden bir yazı yayınlamıştır.¹⁶

Huzur Dersleri'ne 1866-1873 yıllar arasında muhatab, 1874-Eylül 1908 yılları arasında mukarrir olarak katılan Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin yayınlanmış eseri yoktur.

Huzur derslerine kimi müderrislerin sadece bir defa katılabildiği, kiminin münasebetsizliğinden ötürü sürgüne gönderildiği kimininse ikna edici cevaplar veremediği için ufak tefek hediyelerle savuşturulduğu göz önüne alınırsa Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin ilimde eriştiği seviye ve temsil kabiliyetini anlamak sanırım mümkün hale gelir.¹⁷ Zira o kırk küsur sene muhatap ve mukarrir olarak bu ilmî tartışmaların yapıldığı derslere iştirak etmiştir. Tabi bu, tecrübesini arttırmasına vesile olmuştur. Bir defasında Huzur Dersi takririnde cereyan eden sual ve cevapta bir muhataba vereceği cevap hatırına gelmemiş, hiç işrab etmeyerek, “*Siz bu sualinize cevap ihzar etmemişsiniz, bakalım ne cevap hazırladınız.*” demiş, muhatap cevap verince konuyu hatırlamış ve mükemmel şekilde izahta bulunmuş.¹⁸

Sultan Abdülhamid huzurunda verilen bir derste mukarrir Tiveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi, âyet-i kerimeyi tefsir ederken, “murâd-ı ilahi” böyledir, şeklindeki takrirlerini muhatap mevkiinde bulunan Karînâbâdîzâde Ömer Hilmi Efendi, Sultan V. Murad'ın ismine atfen ve onu hatırlatacak şekilde söylenilmiş manası anlaşılmasında için dersin sureti Mâbeyn Başkatipliği tarafından arz olunurken yazıda, “murâd-ı ilahi” terkibi yerine “maksûd-ı ilahi” yazılmasının uygun olacağını, medreseden hocası olan Tikveşli'ye teklif etmiş. Tikveşli, biraz düşündükten sonra, “*Karînâbâdîzâde! Maksud kelimesi, murad kelimesinin yerini mana itibariyle tutamaz. Bunu ne ben ne de merhum pederiniz Abdurrahman Efendi kabul eder. Derste aynen takrir ettiğim gibi “murâd-ı ilahi” diye yazarsınız, öylece arz olunur.*” demiştir. Bilahare Sultan Abdülhamid bu konuşmadan haberdar olmuş, Tikveşli'yi takdir ve taltif etmiş.¹⁹

Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin bu çalışmaya konu olan takririnde tarih kaydı mevcut değildir. 1898 Ramazanında mukarrir Abdülkadir Efendi Tevbe Suresi'nin 50. âyet-i kerimesinin tefsirini takrir etmiştir. 1908 senesi Ramazanında ise Yunus Suresi 110. âyet-i kerimesinin tefsirinin takrir edildiği bilinmektedir.²⁰ Bu bilgilerden hareketle Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin bu çalışmaya konu olan Yûnus Suresinin 19, 20 ve 21. âyet-i kerimelerinin takririni 1900-1905 yılları arasında yaptığı anlaşılmaktadır.²¹

¹⁶ Üsküplü Hocazâde Said, “Allâme-i Şehîr Üstad Merhum Tikveşli İçin”, *Mahfel Mecmuası*, sayı 6, Rebiulahir 1339/Aralık 1920, s.104-105.

¹⁷ Huzur derslerinde uygulanan terfiler, nişanlar, hediyeler, cezalar ve nefiyler için bkz. Ebu'l-Ûlâ Mardin, *Huzur Dersleri*, I, s.95-108.

¹⁸ Sait Çayırılı tarafından Ebu'l-Ûlâ Mardin'e gönderilen malumat, Ebu'l-Ûlâ Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III, s.779.

¹⁹ Ebu'l-Ûlâ Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III, s.783.

²⁰ Ebu'l-Ûlâ Mardin, *Huzur Dersleri*, I, s. 80.

²¹ 1898 Ramazanında Tevbe Suresi'nin 50. âyet-i kerimesi, 1908 senesi Ramazanında ise Yunus Suresi 110. âyet-i kerimesi takrir edilmiştir. Her sene sekiz ders, her derste mutad üzere ortalama üç âyet takrir edildiği için Yûnus Suresinin 19, 20 ve 21. âyet-i kerimelerinin takririnin 1902-1904 yılları arasındaki bir derste yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Takririn Tam Metni²²

Eûzû billâhi mine 'ş-şeytâni 'r-racim

Bismillâhirrahmânirrahim

وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ فِيهَا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ (١٩)

وَيَقُولُونَ لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَقُلْنَا إِنَّمَا الْعَيْبُ لِلَّهِ فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ (٢٠)

وَإِذَا أَدْفَنَّا النَّاسَ رَحْمَةً مِنْ بَعْدِ ضَرَاءٍ مَسَّنُهُمْ إِذَا لَهُمْ مَكْرٌ فِي آيَاتِنَا قُلِ اللَّهُ أَسْرَعُ مَكْرًا إِنَّ رُسُلَنَا يَكْتُوبُونَ مَا تَمْكُرُونَ (٢١)

Ve mâ kâne 'n-nâsü illâ ümmeten vâhideten fehtelefû velev lâ kelimeten sebekat min rabbike lekuziye beynehüm fîmâ fîhi yahtelifûn. Ve yekûlûne lev lâ ünzile aleyhi âyeten min rabbihî fekul inneme 'l-gaybü lillâhi fentezirû innî meaküm mine 'l-müntezirîn. Ve izâ ezekna 'n-nâse rahmeten min ba'di zarrâe messethüm izâ lehüm mekrun fî âyâtinâ kulillâhu esrau mekrâ inne rusulenâ yektübûne mâ temkürûn.²³ Sadakallâhül azîm.

Hak subhânehu ve teala hazretleri işbu ayet-i celileden evvel “ve ya 'bûdüne min dünillahi mâ lâ yezurruhum ve lâ yenfuuhüm” kavli-şerifiyle müşrikînin kendilerine menfaat ve mazarrat etmekten âciz olan esnâma ibadet eder olduklarını ve “ve yekûlûne hâ ulâi şüfeûinâ indellâh” kavli-şerifiyle müşrikînin ibadet eyledikleri esnâm için bunlar indallah şefi'lerimizdir dediklerini ve müşrikînin işbu ahval ve akvâlinin butlânını beyan buyurduktan sonra esnâma ibadet, emr-i muhdes ve bidat-i kabîha olup kadîmen benî âdem kâffeten yahut ehl-i Arab kâffeten tevhid üzere olduklarını beyânen “Ve mâ kâne 'n-nâsü illâ ümmeten vâhideten fehtelefû” buyurdu. Allahü teala a'lem.

İşbu âyet-i celileden maksud küfür ve şirkin butlânını ve esnâma ibadet tarîkinin tezyîfini beyan ve din-i İslâmın din-i fâzıl olduğunu takrirdir. Binaenaleyh “ümmeten vâhideten”den murad din-i İslâmdır. Nâsın tevhid üzere buldukları vakti tayinde, müfessirîn-i kirâm vücûh-ı adîde beyan buyurdular. İbn-i Abbas raziuyallhu teala anhumâ hazretleriyle Mücâhid'den mervî olan Âdem aleyhisselam ve evladı Kâbil, Hâbil'i katledinceye değin âmmeten tevhid üzere olup badehu küfrün zuhûruyla beynlerinde ihtilaf vuku buldu. Müfessirîn-i kirâmın bazıları buyurdular ki Âdem aleyhisselamdan on karn mürûr edip Nuh aleyhisselam zamanına kadar kâffe-i nâs tevhid üzere bulundular. Nuh aleyhisselam zamanında beynlerinde dinde ihtilaf edip Nuh aleyhisselam onlara nebi ba's buyuruldu. Bazı müfessirîn-i kirâm buyurdular ki İbrahim aleyhisselam zamanında Ömer bin Lahy esnâma ibadeti ihdas ettiği zamana kadar kâffe-i nâs din-i İslâm üzere idiler bu kavle göre. “Ve mâ kâne 'n-nâsü illâ ümmeten vâhideten” nazm-ı celildeki nâsdan murad hassaten kavm-i Arabdır. Bu tevcih müşrikîn-i Arabın esnâma ibadetlerini ve esnâmı şefi' ittihaz ettiklerini hâkî olan âyet-i celileden sonra bu âyet-i celilenin zikr olunması cihetiyle tevcihat-ı sâireden ensebdir. Bazı müfessirîn-i kirâmın beyanlarına göre işbu âyet-i celileden nâsın kâffesi “ümmeten vahideten” üzere

²² BOA, Y.EE.d, 888; Tikveşli'nin bu çalışması talik hatla yazılmıştır. Beş varaktan müteşekkil olup kırmızı meşin, ön kapağı tuğralı, arka kapağı ay-yıldızlı ve istampa yaldızlıdır. Son varakta bir adet şahıs (Yusuf Ziyaeddin) mührü vardır.

²³ Kur'an-ı Kerim, Sûre-i Yûnus, ayet 19, 20, 21.

olmaları “fitratallâhu fetara'n-nâse aleyha” nazm-ı şerîfin delâleti vech üzere ale'l-ıtlak cemî ezmanda kâffe-i nas tevhid ve ulûhiyete şehâdet etmek istidadı üzere halk olunmuşlar. “Küllü mevlûdün yûledü alâ fitrati'l-İslam fe ebevâhu yuhâvidânihi ev yunassırânihi ev yumeccisânihi” hadis-i şerifi nâlık olduğu üzere nâsın ebeveyni evladını tevhîd-i fitrîden men ile Yahudi veya Nasranî veyahut Mecusî ederler. Ve bazıları da tevhîd-i fitrî üzere bâkî kalıp beynlerinde dinde ihtilaf vaki oldu. Hadis-i şerifde ebeveynin tahsis bi'z-zikri, sıbyan ekseriya ebeveynin hızâne ve terbiyelerinde olmalarına mebnîdir. Yoksa sıbyânın Müslim olmayan sâir velileri ve muallimleri ve mürebbîleri dahi tevhîd-i fitrî olan şehadetlerini ifsadda ebeveyn gibidir. Kezâlik müminînden mübâlât-ı diniyeleri olmayan kimesnelerin evladına da o sû-i hâl sirayet eder. Bazı muallimler şakirdâna ve mürebbîler terbiyesinde bulunanlara din-i İslâma muhalif kelimeler ilkâ eyledikleri işitilmiştir. Sıbyan kable'l-bülüğ umûr-ı şerîyye ile mükellef değil iseler de ebeveyn şerâyi'den sabîlerini mesela yedi yaşına vusullerinde namaz ile emreylemek on yaşına vusullerinde namazı edâya emirde şiddet eylemek lazım olduğu gibi menhiyattan mesela müskirât istimâlından ve kumar oynamaktan evladı ve zükûra telebbüsü haram olan harîr ve sîm ü zerden mamul olan şeyleri istimalden evlâd-ı zükûru men ve ve gümüş veya altından masnû kadeh ve kaşık vesâir evâni tahdîsen li'n-ni'met bulundurmamak caiz ise de ekl ve şûrbde istimâli zükûr ve inâsa caiz olmadığı cihetle bunları istimalden vesâir menâhi ve münkerattan sıbyanı zecr ü men eylemek ebeveyne lazımdır.

Bu hususda sıbyanın ebveyni veya velileri kusur ederlerse indellâhi teala âsim olurlar. Şeriat-ı garrânın ahkâmını icrada her mümin üzerine vüsati mikdarı sa'y ü gayret eylemek umûr-ı vâcibedendir. Devlet-i Abbâsiye'den bazıları firak-ı dâlle mezhebine meyilleri sebebiyle ehl-i sünnet ve cemaat mezhebinden olan zevâta siyyemâ ulemaya türlü türlü eza ve cefa ve hakarete bulundular.

Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, edâmallahü teala bi'l-adli ve'l-ihsan ilâ yevmi'l-kıyâm, hîn-i teşekkülünden beri kâffeten ehl-i sünnet ve cemaat mezhebinde olup şarkan ve garban din-i mübînin neşrine ve muhafaza ve i'lâsına ve şeriat-ı garrânın ahkâmının icrasına bezl-i himmet ve sa'y ü gayret buyurmuşlardır. Binâen alâ zâlik pekçok cevâmî-i şerîfe ve medâris-i münîfe bina ve inşa buyurdukları gibi payitaht-ı saltanat-ı seniyyede ve memalik-i mahruse-i sairede ahali-i İslamiyeye vaaz ü nasihat ve tebliği- ahkam-ı şerîyye eylemek üzere muvazzaf nice nice vaizler ve kürsi meşayihî ve cevâmî-i şerifede eda-yı salat için hutbe ve imamlar ve tedris-i ulum-ı 'âliye ve âliye için müderrisler nasb ve tayin buyurmuşlardır. Devair-i devletin kâffesinde eda-yı salat için mesacid ve bunlara muvazzaf imamlar tayin buyurulduğu gibi asakir-i şahanenin bilumum alay ve taburlarında umur-ı diyaneti talim ve feraiz-i ilahiyi eda için imamlar tayin buyurmuşlardır. Siyyema şevketlü mehabetlü padişahımız efendimiz hazretlerinin asr-ı şahanelerinde maarifin terakkisiyçün memalik-i mahruse-i şahanelerinin her tarafında medaris ve mekatib inşa olunup mekatibde ulum-ı diniyenin talimi ve talebenin ibadat u taatte bulunmaları ve menahi ve münkerattan ictinab eylemeleri hakkında mükerreren taraf-ı şahanelerinden iradat-ı seniyye şeref-müteallik buyurulduğu maa'l-mesar cümleten malum olmuştur.

Ancak mekatibden çıkanlarda su-i itikad ve umur-ı diniyede mübalatsızlık müşahede olunmaktadır. Bundan anlaşılıyor ki ulum-ı diniyenin tahsilinde ve imtihanlarında itina

olunmuyor. Binaen ala zalik kaffe-i mekatib-i ‘âliye ve idadilerde gerekse duhul ve gerekse sınıf ve huruç imtihanlarında ulum-ı diniyeden bihakkin imtihan vermeye muktedir olmayan müslimîn talebe her ne kadar fûnun-ı saireden mükemmel imtihan verseler bile nail-i matlab ve maksad olmamaları hakkında irade-i seniyye-i cenab-ı mülukaneleri şeref-müteallik buyurulduğu surette tahsil-i ulum-ı diniyyeye ziyade ihtimam ve itinaya bais ve sebep olacağı aşikardır. Ve bu gibilerin umur-ı Devlet-i Aliyye’de müstahdem olanların mazarrât-ı kesiresi pek vazıhtır.

Taraf-ı şahanelerinden tayin buyurulan vülat ve mutasarrıflar ve kaimmakamlar vesair rüesa mütedeyyin ve müteşerri zevattan olurlarsa tabi maiyetleri de onlara ittibaan sîret-i hasene üzere olurlar. Ahali de onlara iktizaen sîret-i müstahsenede bulunup hükümet-i seniyyenin kaffe-i evamirine bi’t-tav’ ve’r-rıza kemaliyle muti ve münkad olurlar. Şayet emir bilakis olub da rüesa-yı memurin mütedeyyin ve müteşerri kimesneler olmazlarsa maiyyetleri dahi onların sîret-i mekruha ve gayr-ı marziyelerine tabi olacaklarından sair ahaliye de bu sû-i hal sirayet eder. Bu haller re’ye’l-ayn müşahede olunmuştur. Mütedeyyin olan zevat halife-i rûy-ı zemin padişahımız efendimiz hazretlerine itaat ve sadakat diyaneten de farz olduğunu bildiklerinden zahiren ve batnen kemal-i inkıyad ve itaat ve sadakat üzere olurlar. Hatta emirülmüminin eyyedellahü binnasri’l-mübin hazretleri li-maslahatin şer’an mübah olan bir şeyle emreylese emrine itaat vacip olur. Kezalik li-maslahatin bir emr-i mübahdan nehy eylese ondan ictinab eylemek dahi vacip olur. Binaen alâ zalik rivayet olunduğu üzere İmam-ı Azam rahimellahü teala hazretlerinin bidayetlerinde Devlet-i Abbasiye’den Ebi Cafer Mansur tarafından fetvadan men olunduğu hengamda İmam-ı Azam’ın kerimesi abdeste müteallik bir mesele sual eyledikde emirülmüminin tarafından fetvadan men olunduğundan cevap veremem diğer bir zattan sual olunsun buyurmuşlar.

Amma “Ez-zarûrât tübihü’l-mahzûrât” ve “Ez-zarûrât tekaddera bi-kaderihâ” kaide-i şer’iyelerine binaen ilca-yı maslahattan olup da müslim olmayan bazı memurların istihdamı suretinde ahali-i İslamiye onların din-i İslam üzere olmadıklarını bildiklerinden onların sîretine ittiba etmezler. Sabıkan zikr ve beyan olunduğu üzere selatin-i izam hazeratı sayelerinde tebliğ-i ahkam-ı şeriyeye için tayin buyurulan vaizlerin nush u pendî bazı eşhasa tesir etmediği cihetle emr-i siyasi icra olunmak lazımdır. Hatta hadis-i şerifte “Mâ yeze’a’-s-sultan eksera mâ yeze’a’l-Kur’ân” bir rivayette “Fevka mâ yeze’a’l-Kur’ân” varid olmuştur. Yani sultanın zecr ve meniyle nâsın menhiyat ve münkerattan münzecir olmaları nush u pend ile münzecir olmalarından ekserdir yahut münzecir olmanın fevkindedir. Alenen müskirattan nush u pend ile münzecir olmayanlar şevketlü mehabetlü padişahımız efendimiz hazretlerinin irade-i seniyyeleri şerefsudur buyurulmasıyla münzecir oldukları sultanın zecri ve men’i nush u pend ile olan zecr ve men’in tesirinden ziyade müessir olduğunu fiilen isbat etmiştir. Nasın menahiye terk etmeleri nush u pend ile olan zecr ve men’in tesirinden sultanın zecr ve meni tesirde ziyade olduğu gibi o emr-i şeriyeye imtisal hususunda dahi tesiri ziyade olacağı cihetle devair-i devletin kaffesinde eda-yı salât hakkında ekîden irade-i seniyye-i kâtî’a şeref-müteallik buyurulduğu surette umumen memurin eda-yı salata mübaderet edecekleri bî-iştibahdır. Kezalik bu husus hakkında vilayat-ı şahaneye ve elviye ve kazalara irade-i seniyye tamim buyrulduğu surette hüsn-i tesir hâsıl olacağında iştibah yoktur.

Terk-i salât hakkında “Es-salâtu imâdü’-d-dîn fe men ekâmehâ fekad ekâme’-d-dîn ve men terakehâ fekad hedeme’-d-dîn” ve “Men terake’s-salâte müteammiden fekad kefera” gibi va’id-i şedidi mutazammın ehâdîs-i nebeviyye vârid olmuştur. Amden bilâ özrin târik-i salât hakkında ashab-ı kiramdan altı ve tâbiünden dahi birçok zevat küfrüne kâil olmuşlardır. Müçtehidin-i kiramdan İmam-ı Şâfîî indinde bir kimse bilâ özür terk-i salavâtta ısrar ederse katlolunur. İmam-ı Azam hazretlerinin indinde katlolunmaz ise de tevbesi tahakkuk edip salâhı zahir oluncaya kadar habs olunur. Bu vezâifin icrası ulülemre aittir.

Bazı nâsın küfür üzere olmaları sebebiyle ihtilaf olunca mü’minîni ibka ve kafîrîni ihlâk yahut dalâlette musır olanları ta’zîb, hidayette olanları isâbe için ta’cîl münasib olduğu zanna cevaben “Velev lâ kelimetün sebekat min rabbike lekuziye beynehüm fîmâ fîhi yahtelifün” buyuruldu. Yani Hak celle şânuhu hazretleri buyurur ki nas ihtilaf eyledikleri şeyde hak bâtıldan temeyyüz eylemek için muhikk ile mubdilîni beynini fâsıl azâbın yevm-i kıyamette tehîri hakkında Rabb’in tarafından hükm-i ezeli sebkât etmese idi dünyada mubdîli ihlak ve muhakkakî ibka ile beynleri fasl u kaza olunurdu.

Sallallahü teala aleyhi ve sellem efendimiz hazretlerine nazil olan âyât-ı beyyinat ve mu’cizat-ı mütekâsireyi küffâr-ı ehl-i Mekke inad ve mükâbereten âyât ve mu’cizattan add etmeyip rasulullah sallallahü teala aleyhi vesellem efendimiz hazretlerine kâin asla âyet ve mucize inzal buyurulmamış gibi fart-ı inadlarından âyât ve mucizattan bir âyet ve mucize inzalını iktirah ve taleb eylediklerini beyan “ve yekûlûne lev lâ ünzile aleyhi âyetün min rabbih” buyuruldu. Yani küffâr-ı ehl-i Mekke derler ki Muhammed’in rabbisinden ne olub da istediğimiz âyât ve mucizattan bir âyet ve mucize inzal oluna idi. “Fe kul”, imdi habîbim onlara makam-ı cevabda de, “İnneme’l-gaybu lillâh” yani iktirah ve taleb ve nübüvvetin levazımından olduğunu zu’m ve nüzulüne iman eylemeyi talik eyledikleriniz âyet ve mucizenin nüzul ve adem-i nüzulü Hak sübhanehü ve teala hazretlerine muhtas guyûbdandır. Ona vukufum yoktur. “Fentazirû”, imdi talep eylediğiniz mucizenin nüzulünü intizar ediniz. “İnnî meaküm mine’l-müntazirîn”, bana inzal buyurulan âyât ve mucizati inkara ve gayrısını iktirah ve talebe ictisariniz sebebiyle tahkik ben de sizinle beraber taraf-ı ilahiden olacak işlere muntazırîndenim. “Ve izâ ezekne’n-nâse rahmeten min ba’di zarrâ’e messethüm”, biz de azamet-i şanımla nâsa yani küffâr-ı ehl-i Mekke’ye isabet eden kaht u galâ şiddet ü marazdan sonra yani emn ü sıhhati ve vüs’at ü ferahı ihsan buyurduğumuzda “İzâ lehüm mekrun fî âtinâ”. Bi’t-ta’ni fîhâ ve’l-ihdiyâl fî def’ihâ kîle kaht-ı ehl-i Mekke seb’a sinîne hattâ kâdû yehlikûn. Sümmeh rahimehümü’l-lâhü te’âlâ bi’l-hayâ ve tafîkû yakdihüne fî âyâtî’l-lahi ve yekîdûne rasûluhu. “Kuli’l-lâhu esra’u mekrâ”, habîbim onlara de ki din-i İslam’ın yüzünü hafîyyen itfâya sür’at-i tedbirinizden cezanız olan azab ve ikâbınızın tedbirinde Allah celle şânuhu hazretleri esra’dır. “İnne rusulune’l-lezîne yahfezûne a’ mâleküm yektübûne mâ temkürûn”, ey mekrüküm ev temkürûnehü vehüve tahkîkun li’l-intikâm minhü ve tenbihün enne mâ deyrün fî ahfâihî gayru hâfe ale’l-hafazati fazlen ani’l-alîmi’l-habîri ve’l-cümleti ta’lîli min cihetihi te’âlâ lâ ser’iyyete mekruhu subhânehu gayra dâhilin fî’l- kelâmi’l-mülkîn fe inne kitâbete’r-rusulü lemâ yemkürûne min mebâdî mekruhum ve tahlufü eseruhu anhü bi’l-kitâbeti ve fîhi mine’l-mübâlagati mâ lâ yavsîfî.

Allahü azîmü’ş-şân şevketlü mehâbetlü padişahımız efendimiz hazretlerini bi’l-adl ve’l-ihsan serîr-i şevketinde dâim, şerî’at-i garrâya hâdim, livâsını mansûr, a’dâsını makhûr, sa’yini meşkûr, zenbini mağfur buyursun, amin, bi hürmeti seyyidi’l-mürselîn.

El-abdü’-d-dâ’î li-devam-i Devleti’l-Aliyye

Tikveşi Yusuf Ziyâeddin”

Değerlendirme ve Sonuç

Yusuf Ziyaeddin Efendi takriri aşağıda meali verilen ayetler ile başlamaktadır:

“Ve insanlar bir ümmetten başka değildi. Sonra ihtilafa düştüler. Eğer Rabbin tarafından geçmiş bir kelime bulunmasa idi onların arasında ihtilafa düştükleri şey hususunda elbette ki -derhal- hükmolunurdu. Ve derler ki: Ona Rabbin tarafından bir mucize indirilmeli değil midir? De ki, gayb ancak Allah içindir. Artık siz bekleyiniz, şüphe yok ki ben de sizinle beraber bekleyenlerdenim. İnsanlara kendilerini kaplayan bir sıkıntıdan sonra bir rahmet tattırdığımız zaman bizim âyetlerimiz hakkında onların derhal bir kötü hareketleri vardır. De ki, Allahü Teala mekirce daha çabuktur. Şüphe yok ki bizim resullerimiz, ne mekir yaparsanız hepsini yazarlar.”²⁴

Yusuf Ziyaeddin Efendi, takrirden zikredilen ilk âyet-i kerimede, insanoğlunun inanç geçmişi hakkında bilgi vermektedir. Takriri boyunca bu ilk âyetin tefsirine yoğunlaşmış, eğitim ve idare üzerine yaptığı tespit ve tavsiyeleri buradan hareketle yapmıştır. Bireyin doğumu, okul öncesi eğitimine tesir eden olumlu-olumsuz faktörler, okula başladığında nasıl eğitim ve öğretim gemesi gerektiği, okullardaki mevcut durumun eleştirisi gibi hususları yine bu ayetten yola çıkarak ele almıştır.

Yusuf Ziyaeddin Efendi’nin üzerinde durduğu ilk husus, çocukların İslam fitratı üzere doğduklarıdır. İslam fitratı üzerine doğan çocuğa, ebeveynin buluş çağından önce, mektebe başlamadan, dinî alışkanlıklar kazandırmaları gerektiğini ifade eder. Zira, *“bazı mürebbîlerin terbiyesinde bulunanlara din-i İslâma muhalif kelimeler ilkâ eyledikleri işitilmiştir”²⁵* şeklindeki ifadesinden bu hususa mugayir durumlar olduğu anlaşılmaktadır. Her çocuk ilk eğitimini ailesinden (evden) aldığına göre burada mektebe başlamamış bir çocuğun ilk mürebbisinin kim olduğu hususu öne çıkmaktadır.

Nitekim takririn yapıldığı vakitlerde saray çevresinde Tikveşli’nin dillendirdiği şikayete benzer şikayetler işitilmiş, hatta bu husus Sultan Abdülhamid’in kulağına kadar gitmişti. Avrupalı ve yerli Hıristiyanlardan gayet ahlaksız ve uygunsuz birtakım kadınların mürebbiye ve sütanne namıyla Müslüman hanelerine alındığı, çocukların terbiyelerinin bunların eline bırakıldığı, bilahare bu çocukların Hıristiyan mekteplerine verilmek suretiyle âdâb ve terbiye-i diniyelerinin noksan kaldığı ifade ediliyordu. Bu hususun men edilmesine dair irade sadır olmuş, bu iradenin Umum Maarif İdareleri’nce

²⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, Sûre-i Yûnus, ayet 19, 20, 21, Bilmen Basım ve Yayın, III, Tarihsiz, s.1374-1375.

²⁵ BOA, Y.EE.d, 888

dikkatle uygulanması gerektiği ifade edilmişti²⁶. Bu genelgeden II. Abdühamid'in okul öncesi eğitimde geleneksel düşünceleri paylaştığı anlaşılmaktadır.

Takririn ikinci kısmında Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Ehl-i Sünnet ve Cemaat akidesine bağlı kalındığını, daima İslam şeriatına hâdim olunduğunu beyan eder. Ancak kendi zamanında mektep mezunlarının dinî hususlarda laubali olduklarının müşahede edildiğini ifade eder. Bunu ise mekteplerde din derslerinin hakkıyla okutulup imtihanların itina ile yapılmamasına bağlar. Bu konunun düzelmesi hususunda Sultan Abdülhamid'e, dinî derslerden geçemeyen talebelerin diğer derslerde ne kadar başarılı olursa olsun mezun edilmemelerine dair irade-i seniyye yayınlaması tavsiyesinde bulunur. Aksi takdirde dinde mübâlâtsiz olanların devlet memuru olmalarının pek çok zararlarının olacağını ifade eder.

Mektep-Medrese tartışmalarının yaşandığı son asırda eğitim, idare ve sosyal hayatta ibrenin kuvvetli şekilde Batı'yı gösterdiği bilinen bir durumdur. Bu vasatta önde gelen bir medreselinin/müderrisin mektepten çıkanların dinî konularda dikkatsiz olmalarını sitemkâr bir tarzda dillendirmesi yeni karşılaşılan bir durum değildir. Bu takrirden yaklaşık on sene önce yine bir medreseli, Ahmed Cevdet Paşa mektepten çıkan öğrencilerin akidelerinin bozuk olmasından şikayet etmiş ve din temeline dayalı bir devlet olan Osmanlı'nın geleceğini vahim gördüğünü ifade etmişti.²⁷

Yirminci asra girerken genel olarak şikayet edilen bir husus vardır: Ahlak bozukluğu.²⁸ Frenk ahlakının benimsenmesi, giyim kuşamdaki değişiklikler, konuşma tarzına yansıyan alafrangalıklar, fezahat-ı lisanîye veya dinî mübâlâtsizlik olarak adlandırılan inanca ait hususların tahfifi, bu cümledendi. Bunların çözümü için mekteplerdeki müfredatın düzenlenmesi gerekiyordu. II. Abdülhamid döneminin hedefleri arasında bu aksaklıkların düzeltilmesine yönelik yoğun bir çalışma vardı. Asıl hedef devletin birliğini, bütünlüğünü, devamını sağlayacak nitelikte insanlar yetiştirmektir. Bu niteliklerin başında dine bağlılık geliyordu. Çağdaş ilim ve fenne sahip olmak bu nitelikler arasındaki en önemli unsurlardan idi.²⁹ Ama ne kadar çağdaş, ne oranda bilimsel? Mesele burada düğümleniyordu. Mekteplerdeki müfredat, ahlaklı ve çağın imkanlarıyla donanmış gençler yetiştirmeyi amaçlıyordu. Sağlam bir dini inanç ile güzel ahlaka sahip olunamadıktan sonra çağdaş ilim ve fenne sahip olmanın bu dönemde kıymeti yoktu. Sultan Abdülhamid bu husustaki görüşlerini, “*Ben terakki taraftarıyım. Avrupa’da ne icat olunursa memleketimizde yapılmalıdır. Yalnız bir noktaya dikkat etmelidir. Hem de çok dikkat etmeli. Yalnız İslamiyet’e muvafık olmayan şeyleri edemeyiz. Ettik mi İslamiyet maazallah dağılır. Ben buna dikkat ettim*”³⁰ şeklinde ifade etmektedir.

²⁶ (11 Ekim 1902) BOA, MF.MKT, 569/39

²⁷ Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, İletişim Yay., İstanbul 2005, s.253.

²⁸ “*Bir de ahlak-ı umumîye bozuk. Ayan Reisi Said Paşa'nın bir sözü vardır. Her ne vakit kendisini çağırırsam, mazul veya mensup zamanında bazı ahvale karşı fikrini sorardım. Hastalığımız 'ahlak bozukluğu' derdi. Hakkı varmış.*” Âtuf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s.241.

²⁹ Zeki Salih Zengin, *II. Abdülhamid Dönemi Örgün Eğitim kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908*, Baki Kitabevi, Adana 2003, s.43.

³⁰ Âtuf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s.421.

Hamidiye eğitimi ve modernleşmesi, Batı'nın bütünüyle reddini içermiyordu. Doğu ve Batı müktesebatının birlikte edinilmesine yönelik bir değişiklik arayışıydı.³¹

Batı'nın metotlarıyla Batı'yla mücadele edecek bir kuşak yetiştirmeyi hedefleyen Hamidiye eğitim programı, doğası ve doğal sonuçları itibariyle hedeflediği öncelikleri sağlamayan bir kuşağın yetişmesini engelleyemiyordu. Öncelikleri dindar, ahlaklı ve vatanperver, aynı zamanda çağının icapları ile donanmış bir kuşağın paradoksal özellikler barındırdığı için sürekli şikayetleri ve revize edilen bir eğitim programını beraberinde getirmesi normaldi.

Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin mekteplerde din dersinde başarılı olamayanların diğer derslerde ne kadar başarılı olurlarsa olsunlar mezun edilmemeleri önerisi, uygulanan bir yöntem değildi. Mevcut iktidarın birebir olmasa da uyguladığı sistem ise ahlak bozukluğu olanların mezun edilmek bir yana okuldan atılmaları durumu idi.

Tikveşli'nin değindiği bir diğer husus ise devlet kademelerine memur tayinlerinde dinî esasların göz önüne alınıp alınmaması, yüksek bürokratların ve mahalli idarecilerin kamu idaresi yanında dinî temsil vazifelerinin olup olmadığına dair görüş ve tavsiyeleridir. Vali, kaymakam ve mutasarrıf tayinlerinde atanacakların mütedeyyin olmalarının önemine dikkat çeken Tikveşli, "*Yönetici mütedeyyin olursa halk da ona ittibaan mütedeyyin olur*", der. Mütedeyyin yöneticilerin, ulümlerin yani halifenin emirlerine uyacağını belirtir. Yusuf Ziyaeddin Efendi, yerel yöneticilerin mütedeyyin ve işinin ehli kimseler olması gerektiği meselesine pek ziyade ehemmiyet atfeder. A'raf Sûresi 152-153. âyet-i kerîmelerin tefsirini yaptığı bir başka takririnde padişahın temsilcisi durumundaki yerel yöneticilerin mütedeyyin olmaları gerektiğini şu cümlelerle ifade eder: "*Eğer vülât ve ümera mu'tekid ve müteşerri', ehil ve erbab kimesneler olursa şerîat-ı garrâ, kemâhi hakkahâ hıfz ve himâye olunur. Ve hukuk-ı ibâd ve hukuk-ı devlet bihakkın muhâfaza olur. Eğer bilakis olursa maksud fevt olur. Ne şerîat-ı mutahhara hıfz ve himâye olur, ne hukuk-ı ibâd ve hukuk-ı devlet muhâfaza olur. Matlûb olan nizam ve intizam muhtel olur.*"³² Tikveşli gibi II. Abdülhamid de mütedeyyin ve mehasin-i ahlak ile

³¹ Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayun*, s. 265-266.; Mustafa Gündüz, *Maariften Eğitime, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm*, Doğu Batı Yay., Ankara 2016, s.119-182.

³² "... Zîr-i saltanat-ı seniyyede bulunan cemî bilâdda umûr-ı mezkûru bizzat rü'yet mümkün olmadığından taraf-ı saltanattan tayin buyurulan vülât ve ümerâlarıyla rü'yet olunur. Eğer vülât ve ümera mutekid ve müteşerri, ehil ve erbab kimesneler olursa şerîat-ı garrâ, kemâhi hakkahâ hıfz ve himâye olunur. Ve hukuk-ı ibâd ve hukuk-ı devlet bihakkın muhâfaza olur. Eğer bilakis olursa maksud fevt olur. Ne şerîat-ı mutahhara hıfz ve himâye olur, ne hukuk-ı ibâd ve hukuk-ı devlet muhâfaza olur. Matlûb olan nizam ve intizam muhtel olur. Binâen alâ zâlik yani vülât ve ümerânın hüsn-i ahvâli âlemin salâhını mücib ve fesâd-ı ahvâli âlemin fesâd-ı ahvâlini mücib olduğundan sallallahü aleyhi ve selleme bazı ashâb, "Mete's-sâatü yâ rasulallah", kıyametin vaktinden sual ettikde, sallallahü aleyhi ve sellem, "İzâ zâyiat'l-emanetü fentezirü's-saatü" buyurdu. Emanetin keyfiyet-i ziyâını sahâbi fehm edemediğinden, "Ve keyfe zâ'athe yâ rasulallah" dedikde, sallallahu aleyhi ve sellem, "İzâ vüsside'l-emru ilâ gayri ehlihî, fenteziru's-sâate" buyurdu. Zira umûr-ı ibâd kendilerine tevdî olunan kimesneler mütedeyyin ve müteşerri ve ve ehil ve erbâb olurlarsa maksad-ı aksâ olan şerîat-ı mutahharayı bihakkın muhafazasına ihtimâm ederler. Ve umûr-ı ibâdi ahsen-i vech ve hikmet ve adâlet üzere icra ederler, intizâm-ı cemil hâsil olur. Bilakis umûr kendilerine tevdî olunan kimesneler sû-i itikad ve dinde mübâlât etmeyib menâfi-i şahsiyelerini gözetirlerse maiyyetlerinde bulunanlar onların sîretlerine ittibâ ederler. Matlûb-ı padişahî olan umûr-ı mezkûr fevt olur..." Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi, *A'raf Sûresi 152-153. Âyetler*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, TY 7333.

müzeeyyen olmayanlardan devlet ve memleketçe istifade edilemeyeceğine inanır.³³ Fakat tüm Osmanlı modernleşme tarihinin en netameli problemi olan kadro sorunu, bürokrasi kadrolarına atama yapılırken sadece siyasi sadakat ve iş bilirliğe (tedvir-i umur) bakmayı zorunlu kılar.³⁴ Dini ve ahlaki husus nazar-ı itibara alınmaz.³⁵

Yusuf Ziyaeddin Efendi, takririnin ilerleyen kısmında eğitim-öğretim meselesinin dışına çıkarak toplumsal hayatla ilgili bir alana girmektedir. Dini emirlerin uygulanmasında devlet kontrolünün önemli olduğunu belirtir. Klasik dönemde fermanla beş vakit namazın hatırlatıldığı, yasakçı ve namazcılarla bu hatırlatmaların denetlendiği³⁶, padişahların zaman zaman irade-i seniyyeler ile beş vakit namaza ihtimam gösterilmesini istedikleri bir gelenekte³⁷, ahkâm-ı şer'iyyenin uygulanması noktasında sadece vaaz ve nasihatın değil devlet zorlamasının da olması gerektiğinden bahsetmektedir. Dinî emir ve nehiylerin uygulanmasında vaizlerin nasihatının çoğu zaman kâr etmediğini, zecr (zorlama) ile bu emirleri uygulamak gerektiğini ifade etmektedir. Mesela devlet dairelerinde namaz kılmanın irade-i seniyye ile emredilmesinin olumlu sonuçlar doğuracağını dile getirir.

Hamidiye sistemi sadece eğitim hayatında değil toplumsal hayatta da her şeyden önce din ve ahlakın korunması gerektiğine inanıyordu. Bu çerçevede Tikveşli'nin zecr olarak ifade ettiği meseleyi, fiilî noktadan ziyade kavli (sözlü) olarak uyguluyordu. Yayınlanan iradeler, yayınlatılan gazete yazılarıyla tesettüre dikkat etmeyen kadınların

³³ BOA, MF.MKT, 569/39.

³⁴ “Sultan Hamid’in bir Turhan Paşa’sı vardı. Arnavutluk’ta doğmuş, Frenk terbiyesiyle büyümüş, Müslüman muhitinde hiçbir zaman bulunmamış olan bu Turhan Paşa’yı, Sultan Hamid sefaretlerde kullandıktan sonra bir aralık Evkaf Nazırlığı’na tayin etmişti. Bu öyle bir garibe idi ki buna herkesten çok şaşan bizzat Turhan Paşa olmuştu. Turhan Paşa namaz kılmasını da bilmezdi. Halbuki Evkaf Nazırlarının Cuma namazlarını padişahla birlikte kılması usulden idi. Aşağıdaki hikayeyi bizzat Tahsin Paşa’dan işittim.: Bir Cuma günü Turhan Paşa namaz kılmıyordu. Secdeye yatmışlar. Bir aralık Turhan Paşa başını secdeden kaldırıp yanındakine:

- Monşer, bugün hava amma da sıcak ha, demiş. Namaz içinde konuşmanın namazı bozduğunu o devirde bilmeyen bir Müslüman yoktu. Turhan Paşa bunu bilmiyordu. Hemen o gün vakayı Sultan Hamid’e jurnal etmişlerdi. Bu hareket hiç değilse bir azarı icap ederken Sultan Hamid buna kakkahalarla gülmüş ve Tahsin Paşa’ya yine kakkahalarla meseleyi anlatmıştı.

İsmail Müştak Mayakon, *Yıldız’da Neler Gördüm, Mabeyn Katibi’nin Kaleminden Abdülhamid ve Çevresi*, (Haz. Ali Yılmaz), Dün Bugün Yarın Yay., İstanbul 2010, s.87.

³⁵ “Sarayın bazı simaları vardı ki bunlar esas itibariyle dindar oldukları için namaz kılıp oruç tutarlardı. Başkatip Tahsin Paşa bunlardan biri idi. Fakat sarayın yine o derece mühim simalarından olan İzzet Paşa’nın oruçla namazla hiç alakası yoktu. Halbuki hüsnar ne oruç tutup namaz kıldığından dolayı Tahsin Paşa’yı fazla sever ne de oruç ve namazla alakası yoktur diye İzzet Paşa’ya kızardı. Bir Ramazan günü kitabet dairesinde öğle yemeği yiyorduk. Odacı gelip başkatibin beni çağırdığını söyledi, acele sofradan kalkıp gittim. Tahsin Paşa’nın odasında vükeladan vüzeradan bir iki zat vardı. Tahsin Paşa gizli bir emir tebliğ edecekmiş gibi yanına sokulmamı işaret etti. Adeta burun buruna geldik. Hafif sesle:

- Ağzınızın kenarında yemek kalmış, dışarıda onu temizleyin de sonra gelin, dedi. Meğerse ben telaşla dudağımın kenarında kalan bir et kırıntısını temizlemeden başkatibin yanına gitmişim. O gece Tahsin Paşa mütebessim bir sima ile bana gündüzki dalgınlığımı hatırlattı. Mesele bu kadarla kaldı.”

İsmail Müştak Mayakon, *Yıldız’da Neler Gördüm*, s.86.

³⁶ “Târik-i salât olanlara tenbih ve tehdit edilip beş vakit namazın kılınması, inad edenlerin şeri’ile haklarından gelinmesi...” Aydoğan Demir, “Kanuni Sultan Süleyman’ın Terk-i Salât Edenlerle İlgili Fermanı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, II (1984), s. 46-53.

³⁷ “Herkesin salavât-ı mefrûzaya bir kat daha itina eylemelerinin icab edenlere tebliğ olunması...” (5 Haziran 1859) BOA, İ.DH, 436/28804; İ.DH, 225/13431; 90/4489

İslam âdâbı üzere giyinmeleri, alışveriş, ulaşım, eğlence gibi hususlarda “adab-ı münciye-i İslamiye’ye (kurtarıcı İslam adabına) muvafık heyette bulunmaları” tenbih ediliyordu. Devlet daireleri ve mekteplerde namazın terkinin kesinlikle caiz olmadığı, ezanla birlikte cemaatle namaz kılınmasının tekrar hatırlatılması, bu hususların ara ara gazetelerde uygun yazılarla yayınlanması isteniyordu.³⁸

Yusuf Ziyaeddin Efendi tavsiyelerinde, şüphesiz seküler Osmanlı aydın tipinin savunduğu değerlerden çok farklı bir alana dikkat çekiyor. Yirminci asırdan itibaren çok tartışılan dinin devlet içerisindeki yerine dair geleneksel tavsiyeler sunuyor. İçinde yaşadığı hal ve zamanın şartlarına göre gelenekle modern birleştirme durumunda olan ve böyle bir yol takip eden II. Abdülhamid’in, eğitim ve toplumsal hayatı dizayn etmede takip ettiği yöntemin -Tikveşli’nin eğitim ve sosyal hayatta Batı ile münasebetin nasıl ve ne oranda olması gerektiğine dair düşüncelerini bilmiyoruz- Tikveşli’nin görüşleri ile büyük oranda örtüştüğü söylenebilir.

³⁸ “Adab ve âdât-ı diniye ve milliyeye külliyyen mugayir ve münafi olarak yine bugünlerde birtakım nisvan pek açık ve saçık gezmekte ve başlarına yalnız bir tül iliştirip yaşamak istimal etmekte oldukları ve ferace diye giydikleri de mantoları da Hıristiyanların bile yapmadıkları bir tarz-ı garibde ve arabalarla Beyoğlu’nda gezip hemen cümlesi büyük mağazalara girerek saatlerce çıkmamakta ve gizli dairelerde oturmakta buldukları mesmu-ı ali-i hazret-i hilafetpenahi buyrulmuştur. Nisvan-ı müslimenin diyanet-i İslamiye ve şeritat-ı mutahhara-i Ahmediyeye gayr-ı muvafık olarak açık ve saçık ve adab-ı umumiyyeye muhalif bir surette ve bir nevi ferace ve manto ve yüzlerinde tül istimaliyle herkesin ve hatta ecnebilerin bile nazar-ı istiğrab ve taaccübünü davet edecek bri halde çarşılarda ve Beyoğlu’nda ve mesirelerde gezmeleri bais-i teessüf-i ali olup bu halin devamı bilvücuğ gayr-ı caiz olmasına ve Ramazan-ı mağfiret-nişanın takarrüb-i hululüne mebni nisvan-ı müslimenin adab-ı münciye-i İslamiye’ye muvafık heyette bulunmaları zımında takayyüdat-ı lazıme ifası ve bir müddettenberi bazı devair ve mekatibde ezan-ı Muhammedî kiraatiyle cemaatle eda-yı salat-ı mefruzâ âdet-i müstahsenesinin terki, nezd-i şevket-vefd-i hazret-i hilafetpenahide asla tecviz buyurulmadığından bilcümle devair ve mekatibde ezan-ı Muhammedî ile beraber eda-yı salat edilmesi kaide-i diyanetperveranesinin devam-ı muhafazası için taraf-ı sami-i sadaretpenahilerinden icab edenlere vesaya-yı müessire icrasıyla beraber keyfiyetin ba-tezkere-i samiye makam-ı mualla-yı meşihatpenahiye dahi tebliği ve iş’arıyla gerek nisvan-ı müslimenin muhafaza-i adabına ve gerek eda-yı feraiza müteallik icra edeceği tenbihat ve tebligat-ı lazıme ba-irade-i seniyye-i hilafetpenahi memur buyrulmuş olduğunun dahi ilavesi hususunun izbarı ve bu babda bazı nesayih-i hakımaneyi havi makalât-ı münasibenin dahi aralık aralık gazetelerle neşr ve ilanı şerefsadır olan irade-i seniyye-i cenab-ı hilafetpenahi iktiza-yı alisinden bulunmuş olmakla olbabda emr ü ferman hazret-i veliyyül emrindir. Şerkatib Süreyya. 9 Nisan 1888”, BOA, İ.DH, 1075/84336.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ.DH, 436/28804; 225/13431; 90/4489; 1075/84336
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ.DUİT, 17/77
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MF.MKT, 569/39
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.EE.d, 888
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.PRK.AZJ, 36/57
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.PRK.BŞK, 35/59; 61/27; 69/15
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.PRK.MŞ, 4/8
Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi, *Huzur-u Hümayun Dersi Takriri*, İstanbul Üniversitesi
Nadir Eserler Kütüphanesi, TY7333

Yayınlanmış Eserler

- UĞUR, Ahmet. (Tarihsiz), *Osmanlı Siyasetnameleri*, Kültür ve Sanat Yayınları.
- Âtîf Hüseyin Bey. (2013), *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri, Hususi Doktoru Âtîf Hüseyin Bey'in Notları 1909-1918*, (Haz. Metin Hülagu), Timaş yay., İstanbul.
- FORTNA, B. C. (2005), *Mekteb-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, İletişim Yay., İstanbul.
- MARDİN, Ebu'l-Ûlâ. (1966), *Huzur Dersleri*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., c.II, İstanbul.
- Ebü'n-Necib Şeyzerî. (2013), *Nehcü's-Süluk fi Siyaseti'l-Müluk*, (Çev. Nahifî Mehmed Emin Efendi), (Haz. Ensar Köse), Büyüyenay Yay., İstanbul.
- İmam Gazali. (2016), *Nasihatü'l-Müluk*, (Çev. Osman Şekerci), Büyüyenay Yay. İstanbul.
- Kur'ân-ı Kerîm*, Sûre-i Yûnus, ayet 19, 20, 21.
- PAKALIN, Mehmet Zeki. (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.III, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara.
- GÜNDÜZ, Mustafa. (2016), *Maariften Eğitime, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm*, Doğu Batı Yay., Ankara.
- Nizamülmülk. (2017), *Siyasetname*, (Çev. Nurettin Bayrutlugil), Dergah Yay. İstanbul.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi. (Tarihsiz), *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, Sûre-i Yûnus, ayet 19, 20, 21, c.III, Bilmen Basım ve Yayın.
- ALBAYRAK, Sadık. (1981), *Son Devir Osmanlı Uleması*, c.IV-V, İstanbul.
- Şeyh Sadi Şirazî. (2016), *Nasihatü'l-Müluk*, (Çev. Turgay Şafak), Büyüyenay Yay. İstanbul.
- Tayyazâde Atâ. (2010), *Osmanlı Saray Tarihi (Tarih-i Enderun)*, (Haz. Mehmet Arslan), c.I, Kitabevi Yay., İstanbul.

ZENGİN, Zeki Salih. (2003), *II. Abdülhamid Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908*, Baki Kitabevi, Adana.

Makaleler

GALİTEKİN, Ahmed Nezih. (Güz 1995), “Hâlis Efendi”, *Müteferrika*, c.VII.

TEMİZER, Aydın. (2013/2) “Osmanlı’da Huzur Dersi Örnekleri Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri I”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.XV.

DEMİR, Aydoğan. (1984), “Kanuni Sultan Süleyman’ın Terk-i Salât Edenlerle İlgili Fermanı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c.II.

ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin. “Siyasetname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.III.

ESATLI, Mustafa Ragıb. (19 Haziran 1940), “Saray ve Konakların Dili, Yüzyıllık Nişantaşı ve Civarı - 11”, *Akşam*.

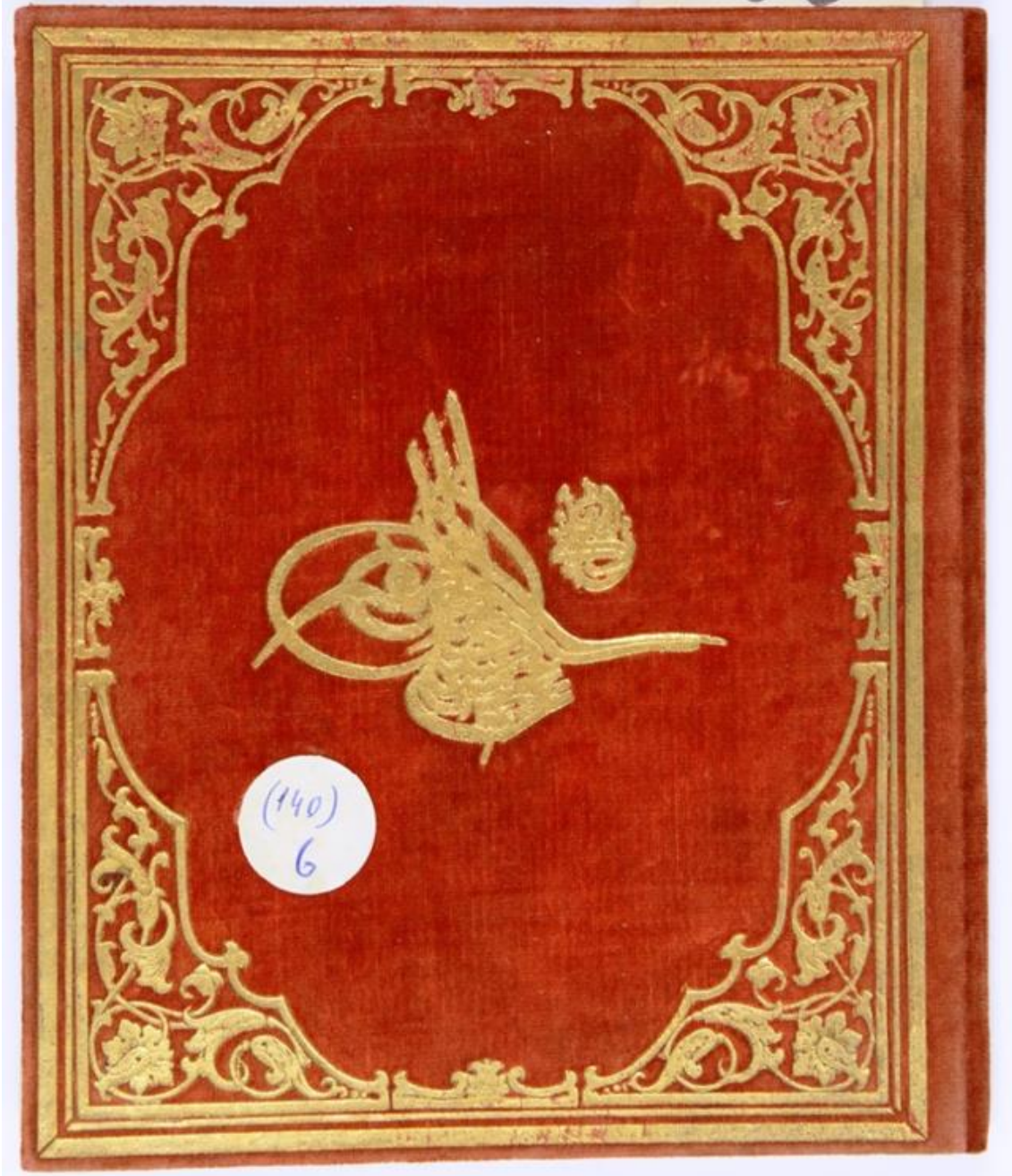
İRTEM, Süleyman Kânî. (29 Mart 1934), “İlk Mebusân ve Âyân Meclisleri, Mithat Paşa’nın Sadareten Azli”, *Akşam*.

SAKA, Şevki. (1998), “Âlimlerin Emirlere (İdarecilere) Nasihati”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.XXXVIII, Ankara 1998.

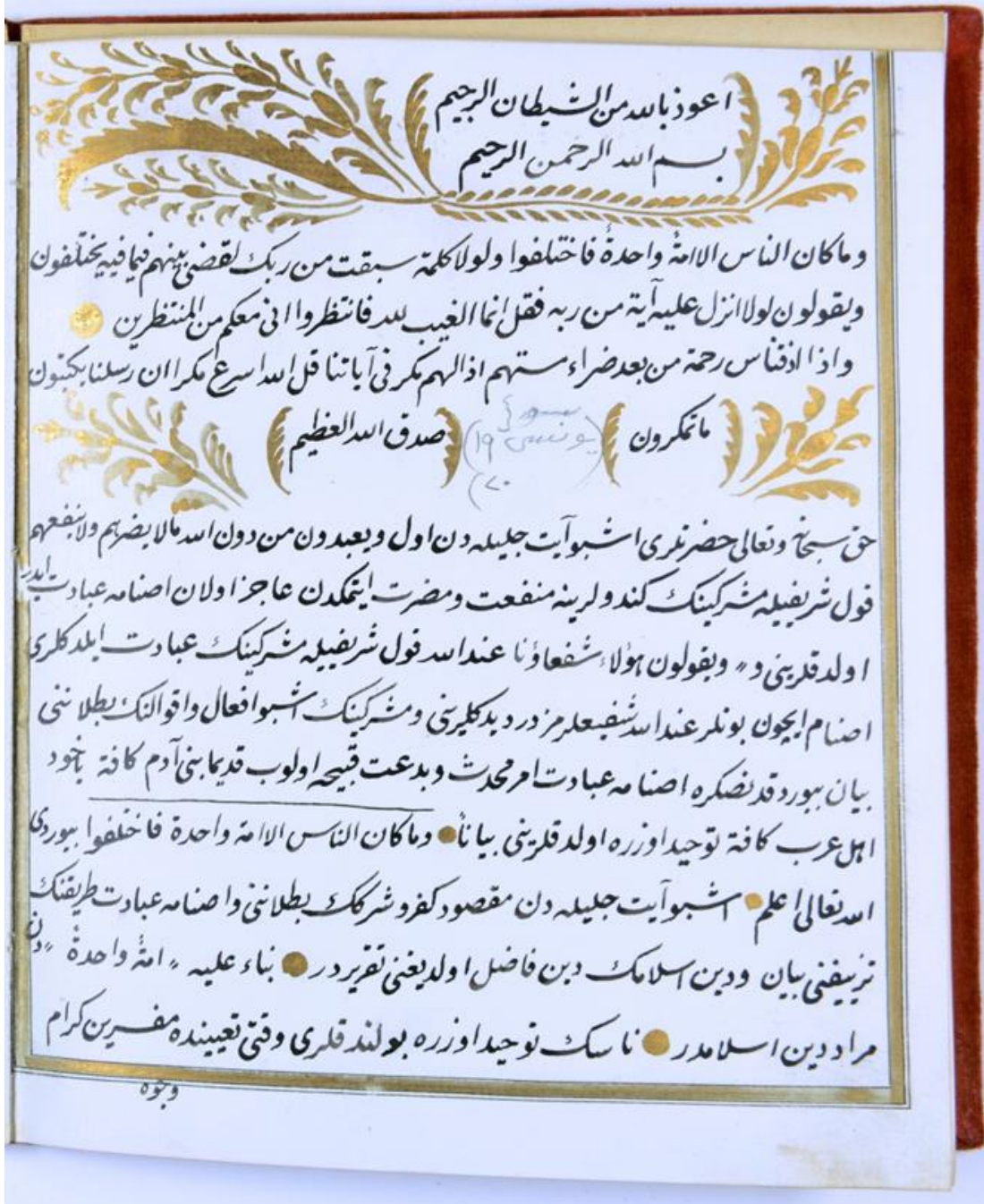
Üsküplü Hocazâde Said. (Aralık 1920), “Allâme-i Şehîr Üstad Merhum Tikveşli İçin”, *Mahfel Mecmuası*, sayı 6.

KOÇAK, Zeki. (7-9 Ekim 2016), “Huzur Dersleri Mukarriri Yusuf Ziyaeddin Tikveşî’nin A’raf Suresi 163. Âyetinin Tefsiri Münasebetiyle Hile-i Şer’iyye Yorumu”, *Osmanlı’da Tefsir Gelenekleri*, İstanbul.

Resim 1: Reisü'l-ulema Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin Sultan II. Abdülhamid'e Tavsiyelerde Bulunduğu Takririn Ön kapağı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.EE.d, 888.

Şekil 2: Reisü'l-ulema Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin Sultan II. Abdülhamid'e Tavsiyelerde Bulunduğu Tahririn Giriş Kısmı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.EE.d, 888.

Şekil 3: Reisü'l-ulema Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin Sultan II. Abdülhamid'e Tavsiyelerde Bulunduğu Takririn Son Sayfası, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.EE.d, 888.

Şekil 4: Reisü'l-ulema Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin Sultan II. Abdülhamid'e Tavsiyelerde Bulunduğu Takririn Arka kapağı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.EE.d, 888.

